

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

บางปะกง เป็นลุ่มน้ำสำคัญสายหนึ่งในภาคตะวันออกของประเทศไทย มีต้นกำเนิดจากแคว 2 แคว คือ แควพระปรัง ที่เกิดจากบริเวณเขาใหญ่ อำเภอประจันตคาม ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของจังหวัดปราจีนบุรี ไหลลงมาทางตอนใต้ผ่านจังหวัดนครนายก เรียกว่า แม่น้ำนครนายก และแควหนุมาน เกิดจากเทือกเขาบรรทัด ไหลมาจากบริเวณที่ราบสูงทางตอนเหนือมาบรรจบกันที่ ตำบลบางแตน อำเภอบ้านสร้าง จังหวัดปราจีนบุรี เรียกว่า แม่น้ำปราจีนบุรี (ราชบัณฑิตยสถาน, 2521, หน้า 91) โดยพื้นที่ของบริเวณลุ่มน้ำนี้ยังได้ไหลผ่านบริเวณของจังหวัดชลบุรีและจังหวัดสระบุรีตามลำดับก่อนที่จะลงสู่อ่าวไทยในอำเภอบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา ซึ่งความยาวของพื้นที่ลุ่มน้ำนี้มีทั้งหมดถึง 7,978 ตารางกิโลเมตร หรือคิดเป็นร้อยละ 1.56 ของพื้นที่ทั้งประเทศ (กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, 2552, หน้า 1) บางปะกงนอกจากจะเป็นลุ่มแม่น้ำสายหลักที่มีขนาดของพื้นที่ และการไหลของน้ำที่แพร่กระจายไปยัง ห้วย หนอง คลองบึงในแต่ละจังหวัด พื้นที่บริเวณของลุ่มแม่น้ำบางปะกงนี้ยังมีการตั้งรกรากของชุมชนต่าง ๆ เป็นจำนวนมากซึ่งเข้ามาประกอบอาชีพผลิตข้าวทั้งในปี และนาปรังเพื่อการบริโภค และการค้า และเป็นแหล่งที่ทำรายได้ให้กับในแต่ละจังหวัดอย่างสูง โดยเฉพาะจังหวัดฉะเชิงเทราซึ่งเป็นที่ตั้งของชุมชนสีขาว และชุมชนสีเขียวซึ่งเป็นพื้นที่ศึกษาและมีลุ่มน้ำบางปะกงไหลผ่าน และอยู่ไม่ห่างไกลจากกรุงเทพมหานครมากนักที่ทำรายได้ในปีการผลิต 2552-2553 สูงถึง 8,380.43 ล้านบาท นับได้ว่าเป็นรายได้มากที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับการผลิตสินค้าการเกษตรชนิดอื่น ๆ ทุกชนิด การผลิตข้าวเพื่อการบริโภค และการค้าจึงเป็นส่วนที่มีความสัมพันธ์ และเชื่อมโยงร่วมกัน

การผลิตข้าวบริเวณลุ่มน้ำบางปะกงจากหลักฐานทางโบราณคดีได้มีการค้นพบบริเวณหนองโน อำเภอนนทบุรี จังหวัดชลบุรี ซึ่งเป็นแหล่งที่อยู่กลางนาข้าว โดยผู้สำรวจได้ใช้แผนที่ทหารภาพถ่ายทางอากาศ และการสอบถามพูดคุยกับชาวบ้านในพื้นที่ ผลของการสำรวจพบว่า ได้ค้นพบภาชนะดินเผาปะปนกับเปลือกหอยทะเล และต่อมาได้มีการปรับไถเนินดินได้ค้นพบโครงกระดูกและภาชนะดินเผารวมถึงเครื่องมือหิน เป็นขวานหินขัดทำจากหินเนื้อละเอียด เป็นวัสดุที่ไม่ได้อยู่ในท้องถิ่น และทำให้ทราบถึงแหล่งโบราณคดีทั้งสองแหล่งนี้มีความเชื่อมโยงไปถึงเรื่องการทำมาหากินตามธรรมชาติ และแหล่งใกล้เคียงบริเวณอื่น ๆ ที่มีอายุอาจถึง 4,000 ปีได้ (ไฮแอม, ชาร์ลส และรัชนี ทศรัตน์, 2542, หน้า 40-44) โดยในยุคแรกนั้นมีการรวมตัวกันเป็นกลุ่ม

โดยแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มใหญ่มาตั้งแต่ครั้งต้นพระพุทธกาล กลุ่มใหญ่ดังกล่าว คือ กลุ่มลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตะวันตกมีเมืองอุททอง อำเภออุททอง จังหวัดสุพรรณบุรีเป็นเมืองสำคัญ และอีกกลุ่มเป็นกลุ่มบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตะวันออก มีเมืองศรีมโหสถที่มีสภาพทางภูมิศาสตร์ของเมืองตั้งอยู่บนปลายที่ราบสูงซึ่งทอดยาวมาจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือลงประชิดที่ราบลุ่มชายขอบอ่าวไทยซึ่งมีการพบซากรูปของโบราณศิลปวัตถุสถานอยู่บริเวณนี้จึงทำให้เชื่อจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ได้ว่า เมืองศรีมโหสถที่อยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตะวันออกเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจ และศูนย์กลางทางอารยธรรมของกลุ่มน้ำบางปะกง ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์และการให้เหตุผลพร้อมกับการให้คำอธิบายของนักวิชาการทำให้เชื่อได้ว่า บริเวณลุ่มน้ำบางปะกง เป็นบริเวณที่มีประวัติความเป็นมา อย่างยาวนานกว่าห้าพันปีมาแล้ว โดยบริเวณทางด้านตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ก็คือ บริเวณสองฝั่งของแม่น้ำบางปะกง ซึ่งเป็นแหล่งทำมาค้าขาย และมีสภาพทางภูมิศาสตร์ที่พอเหมาะกับการเพาะปลูกถึงแม้ว่าบริเวณที่ตั้งของแต่ละส่วนของลุ่มแม่น้ำบางปะกงจะมีลักษณะแตกต่างกันไปบ้างไม่ว่าจะเป็นทางด้านตะวันออกของลุ่มน้ำ บริเวณลุ่มน้ำใหม่ตอนล่างของลุ่มน้ำ บริเวณด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ด้านตะวันออกเฉียงใต้ ด้านตะวันตกหรือบริเวณทางตอนใต้สุดของลุ่มน้ำบริเวณตามที่ต่าง ๆ หรือบริเวณทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือด้านตะวันออกเฉียงใต้ก็ยังคงมีความแตกต่างกันในลักษณะของพื้นที่ ซึ่งแต่ละแห่งยังมีความสมบูรณ์ไม่เท่ากัน เช่น ด้านตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งเป็นพื้นที่บริเวณสระแก้ว วัฒนานคร และกบินทร์บุรีบางส่วน ยังมีลักษณะเป็นเนินสูงคล้ายกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีความแห้งแล้งปะปนอยู่กับบริเวณทางตอนบนของลุ่มน้ำหรือบริเวณทางตอนใต้สุดแถบปากลุ่มแม่น้ำบางปะกงตะวันออก ได้แก่ บริเวณเมืองชลบุรีซึ่งทางตอนเหนือจรดกับแม่น้ำบางปะกง และเมืองฉะเชิงเทราเป็นที่ราบมีลำน้ำพานทองซึ่งเป็นสาขาของแม่น้ำบางปะกงไหลผ่านอาชีพของผู้ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณนี้ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนา ทำไร่ พื้นที่บริเวณนี้ยังได้ประสบปัญหาจากน้ำเค็มไหลเข้าในในเดือนมีนาคม เมษายน และต้นพฤษภาคม แม้พื้นที่บริเวณลุ่มน้ำบางปะกงจะมีลักษณะของภูมิประเทศที่มีความแตกต่าง กันไปบางบริเวณเป็นที่ราบ ที่ราบสูง ที่ลุ่ม ที่ถูกฟูก บางบริเวณได้รับผลกระทบจากปัญหาน้ำทะเลทะลักเข้าสู่พื้นที่นาพื้นที่ในบริเวณที่ราบลุ่มน้ำบางปะกงส่วนใหญ่ก็ยังคงรักษาสภาพความสมบูรณ์ของทรัพยากรทางธรรมชาติและเป็นแหล่งของการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ได้เป็นอย่างดี ซึ่งการเพาะปลูกที่สำคัญและเป็นแหล่งใหญ่ คือ การทำนาปลูกข้าวซึ่งถือได้ว่าเป็นอาชีพหลักของผู้คนในบริเวณนี้ ส่วนการเลี้ยงสัตว์นั้น มีแหล่งเพาะพันธุ์สัตว์น้ำหลายชนิด เช่น บริเวณคลองบางขนากที่ถือได้ว่าเป็นคลองชลประทานแห่งแรกที่อยู่ในพื้นที่ของจังหวัดฉะเชิงเทราถูกขุดขึ้นในปี พ.ศ.2381 ตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นคลองที่ได้อาศัยน้ำจากลุ่มน้ำบางปะกงเป็นแม่น้ำสายหลัก เพื่อช่วยใน

การปลูกข้าวและเพาะพันธุ์ปลาได้เป็นอย่างดีโดยเฉพาะพันธุ์ปลาช่อนซึ่งเป็นปลาน้ำจืดที่มีชื่อเสียงอย่างมาก นอกจากนั้นยังมีการเลี้ยงสัตว์น้ำชนิดอื่น ๆ เช่น กุ้ง หอย ปู โดยมีคลองสาขาที่แยกมาจากคลองที่ขุดขึ้นนี้อีกเป็นจำนวนมากที่ได้ใช้น้ำจากลุ่มน้ำบางปะกง เพื่อช่วยส่งน้ำเข้ามาหล่อเลี้ยงพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำบางปะกงบริเวณลุ่มน้ำนี้จึงเป็นแหล่งทางธรรมชาติ ที่มีผู้คนได้อพยพเข้ามาตั้งรกรากอยู่เป็นจำนวนมากทั้งนี้เนื่องมาจากภูมิประเทศติดต่อกับประเทศเพื่อนบ้าน เช่น ประเทศกัมพูชา เวียดนาม ฯลฯ มีพื้นที่ตอนล่างติดกับอ่าวไทยที่สามารถติดต่อเชื่อมโยงทางการค้า และติดต่อกับสถานที่ต่าง ๆ ในภาคตะวันออกได้ เช่น บางพระ ปลาปลาสลวย บางละมุง และจังหวัดระยอง จันทบุรี เกาะกง การที่บริเวณลุ่มน้ำบางปะกงเป็นแหล่งเพาะปลูกข้าว การเลี้ยงสัตว์ และมีการติดต่อค้าขายได้อย่างสะดวกจึงได้เป็นตลาดขนส่งข้าวและเป็นศูนย์กลางทางการค้า ที่มีความเจริญรุ่งเรือง และมีความโดดเด่นในภาคตะวันออก ทั้งนี้อาจพิจารณาได้จากการปลูกข้าวที่มีปริมาณเพิ่มมากขึ้นมาตั้งแต่ในอดีตจนกระทั่งเข้าสู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ โครงสร้างทางเศรษฐกิจได้มีการเปลี่ยนแปลงไปโดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อไทยได้ทำสนธิสัญญาบาวริง (Bowring Treaty) ซึ่งเป็นสนธิสัญญาทางการค้ากับประเทศอังกฤษในปี พ.ศ. 2398 การปลูกข้าวของชุมชนในบริเวณลุ่มน้ำบางปะกงซึ่งก่อนหน้านั้นมีจุดมุ่งหมายหลักเพียง 2 ประการ คือ การผลิตที่ดำเนินการภายใต้โครงสร้างทางเศรษฐกิจแบบ พอยังชีพ ด้วยวิธีการผลิตแบบง่าย ๆ ตามที่บรรพบุรุษเคยทำมาแต่ก่อน คือ อาศัยธรรมชาติเป็นเกณฑ์ไม่ต้องการปรับปรุงการชลประทานและดินแต่อย่างใด และอีกประการ คือ เป็นการจ่ายอากรค่าที่นาให้แก่รัฐ (สุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล, 2544, หน้า 16) เพื่อแลกกับความคุ้มครองในระบบศักดินาที่มีมาตั้งแต่ในสมัยอยุธยา แต่พอหลังจากการทำสนธิสัญญาบาวริงในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เศรษฐกิจของประเทศได้มีการเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างมาก มีการเปิดประเทศเข้าสู่ระบบทุนนิยมเสรีและเกี่ยวโยงเข้าเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจโลก การปลูกข้าวที่เป็นการผลิตเพื่อการบริโภคที่มีมาก่อนหน้านั้นได้เปลี่ยนไปเป็นการผลิตเพื่อขายหรือการส่งออกยังต่างประเทศแทนตามข้อตกลงตามพันธะสัญญาทางการค้าอย่างเสรีและความต้องการข้าวเพิ่มขึ้นของตลาดโลกที่ยอมให้มีการผ่อนปรนและถูกจำกัดโดยรัฐ (สมชาย หลั่งหมอยา, 2521, หน้า 72) จนกระทั่งปริมาณความต้องการข้าวที่ส่งผลในอดีตเพิ่มขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากการปรับปรุงระบบการเมือง การปกครองของประเทศระบบไพร่และทาสได้มีการถูกยกเลิกไปด้วย ทางราชการจึงหาผู้ทำนาได้ยากมากขึ้นประกอบกับพื้นที่นาที่อยู่ในกรุงเทพฯ ปริมาณน้ำที่นำมาใช้ในการทำนาไม่เพียงพอ ลุ่มน้ำบางปะกงจึงถือเป็นนโยบายขยายพื้นที่การทำนาต่อจากบริเวณคลองรังสิตที่มีการเร่งปลูกข้าวในกรุงเทพฯ การขุดคลองเพื่อช่วยในระบบชลประทานกับการทำนาจึงมีเพิ่มมากขึ้นเพื่อให้ทันกับ

ความต้องการในการส่งออก ส่งเลี้ยงกองทัพ และโรงสีที่มีจำนวนมากในกรุงเทพฯ เช่น คลองบางขนาก คลองพระองค์เจ้าไชยานุชิต คลองประเวศบุรีรมย์ คลองสำโรง อาชีพการเพาะปลูกข้าวจึงเป็นอาชีพหลักของชาวนาในบริเวณลุ่มน้ำบางปะกงที่ตั้งรกรากมาแต่เดิมของชาวนาที่ถูกกวาดต้อนจากสงคราม โดยมีจุดมุ่งหมายของรัฐเป็นส่วนประกอบ จะเห็นได้ว่า การที่ชาวนาจะมาตั้งรกรากปลูกข้าวในบริเวณลุ่มน้ำบางปะกงด้วยสาเหตุประการใดก็ตาม แต่อาชีพการทำนาปลูกข้าวเป็นอาชีพที่สำคัญเพื่อการยังชีพที่แสดงถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นสืบทอดต่อมายังรุ่นลูกสู่รุ่นหลานจนกระทั่งปัจจุบัน หลายชั่วอายุคนภายใต้ระบบอุปถัมภ์ ด้วยวิธีการลงแขกช่วยเหลือเพื่อให้ได้ผลผลิตตามความต้องการของผู้ปลูกหรือเจ้าของการผลิตโดยการเริ่มต้นจากวิธีปลูกด้วยเครื่องมือทำการเพาะปลูกอย่างง่าย ๆ ที่ทำกันในอดีต อาศัยวิถีจักรทางธรรมชาติและเครื่องมือที่ไม่มี ความทันสมัยมากนักในการเพาะปลูก ดังคำกล่าวของ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ที่ได้เขียนไว้ในหนังสือ “เศรษฐกิจหมู่บ้านในอดีต” โดยกล่าวถึง การผลิตแบบยังชีพของไทยที่ผ่านมาไว้ ดังนี้ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2511, หน้า 11)

“...วิธีการทำนามีลักษณะล้าหลังมาก อาศัยแรงงานคน สัตว์ น้ำฝน ไถ จอบแลคราดเป็น หลักการทำนาเริ่มต้นด้วยการ โคนคันไม้ ถางป่า ด้วยแรงงานมนุษย์เมื่อฝนตกชาวนาก็เริ่มไถ..”

ด้วยเหตุจากความล้าหลัง และการอาศัยธรรมชาติเป็นที่พึ่งพิงซึ่งแสดงให้เห็นถึง วัฒนธรรมทางพฤติกรรมของมนุษย์ในส่วนที่เกี่ยวกับการแสวงหาอาหารเพื่อความอยู่รอดของชีวิต และความสงบสุขของสังคม ซึ่งสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม ประกอบกับหลักการปฏิบัติที่เชื่อว่าจะก่อให้เกิดอาหารอุดมสมบูรณ์ เกิดสวัสดิมงคล และความ ปลอดภัยมั่นคงแก่ชีวิตทรัพย์สิน และสิ่งที่เกี่ยวข้อง (เอี่ยม ทองดี, 2538, หน้า 18-20) วัฒนธรรมข้าว ที่แสดงถึง ทศคติ ความเชื่อ ค่านิยม และพิธีกรรมในการทำจึงเกิดขึ้นกลายเป็นพลวัตรของชุมชน ชาวนาในที่สุดซึ่งความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรม และค่านิยม ที่ยังคงนำมาปฏิบัติสู่อนุชนรุ่นหลัง ๆ ที่ยังคงปรากฏ เช่น การบวงสรวง การเซ่นไหว้ “แม่โพสพ” ที่ถือได้ว่าเป็นวิญญาณจะต้องเคารพ ยำเกรงและต้องแสดงความกตัญญูรู้คุณ และกตเวที เพื่อสนองคุณจึงมีการบวงสรวงเซ่นไหว้ตาม กาลเวลาที่พอเหมาะ เช่น มีการจุดธูปเทียนบวงสรวง เทพดาอารักษ์ที่คุ้มครองพื้นที่นา ก่อนจะลงมือ ไถ หรือเมื่อต้นข้าวเจริญเติบโตออกรวง (ต้นข้าวทอง) จนกระทั่งเก็บเกี่ยวก่อนที่จะนำมอลานนวด ข้าวก็มีการนิยมนำมาบูชา ย่างข้าวเพื่อเป็นการสักการะบูชาเสียก่อน ด้วยการจุดธูป-เทียน จัดข้าวตอก ดอกไม้ ขมนนนานาชนิด เช่น ขนมด้มขาว ด้มแดง (เดิบ ขุ่มสาย, 2517, หน้า 4) เป็นต้น

การดำเนินงานและการจัดกิจกรรมของท้องถิ่นร่วมกับหน่วยงานต่าง ๆ ของภาครัฐ

ไม่เป็นไปตามวัตถุประสงค์ของชาวบ้านในชุมชนในการนำไปปฏิบัติ แต่การดำเนินงานของส่วนราชการก็ยังคงมีส่วนในการให้ความช่วยเหลือและสนับสนุนวัฒนธรรมข้าวของชาวนาตามกระแสการเปลี่ยนแปลงของสังคมในปัจจุบัน เช่น การให้ความช่วยเหลือทางด้านระบบชลประทาน แหล่งน้ำการเก็บน้ำ การระบายน้ำ การส่งน้ำ เป็นต้น เช่น ชุมชนกอไผ่ในอดีตมีการเพาะปลูกโดยใช้น้ำผ่านคลองสายรอง คือ คลองหลวงพระองค์เจ้าไชยานุชิตซึ่งเป็นคลองช่วยส่งน้ำสายรอง อาศัยคลองประเวศบุรีรมย์ (ขุดในปี พ.ศ. 2420) เป็นเส้นทางที่เชื่อมต่อกับแม่น้ำบางปะกงโดยอาศัยลำคลองส่งน้ำเพื่อเชื่อมคลอง ซึ่งเป็นเส้นทางภายในเข้าไปในพื้นที่ชุมชนกอไผ่ทั้ง 6 ชุมชน ชุมชนที่ 1 คือ ชุมชนสีด้า ชุมชนที่ 2 ชุมชนสีขาว ชุมชนที่ 3 ชุมชนสีเขียว ชุมชนที่ 4 ชุมชนสีฟ้า ชุมชนที่ 5 สีแดงและชุมชนที่ 6 ชุมชนสีม่วง ซึ่งทั้ง 6 ชุมชนในตำบลกอไผ่ได้อาศัยคลอง เส้นทางภายในและบ่อบาดาล (แบบโยกและแบบสูบ) เพื่อส่งน้ำเข้าในชุมชนโดยคลองต่าง ๆ ประกอบ 9 คลองกับอีก 2 บ่อบาดาล ทั้ง 9 คลอง คือ คลองประเวศบุรีรมย์ (หมู่ที่ 1,2,4,5,6) คลองขุนพิทักษ์ (หมู่ที่ 1) คลองขุดเล็ก (หมู่ที่ 1) คลองบางกะไห (หมู่ที่ 2) คลองแขวงก้น (หมู่ที่ 2, 3, 4) คลองขวาง (หมู่ที่ 3,5) คลองพระยาสมุทร (หมู่ที่ 5) คลองวัว (หมู่ที่ 5, 6) คลองพระยานาคราช (หมู่ที่ 6) และบ่อบาดาล 2 บ่อ คือ บ่อบาดาลแบบ โยก (หมู่ที่ 2) และบ่อบาดาล แบบสูบ (หมู่ที่ 2, 4, 5, 6) (สำนักงานเกษตรจังหวัดฉะเชิงเทรา, ม.ป.ป., หน้า 8)

จากหลักฐานทางโบราณคดีทั้งก่อนประวัติศาสตร์และยุคประวัติศาสตร์ที่มีการค้นพบโครงกระดูก วัตถุสิ่งของต่าง ๆ รวมถึงการพบเมล็ดข้าวสีด้าในหลุมฝังศพบริเวณลุ่มน้ำบางปะกง ทำให้เชื่อได้ว่า พื้นที่บริเวณลุ่มน้ำบางปะกง มีประวัติศาสตร์ในการตั้งรกรากของผู้คนที่อาศัยความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรทางธรรมชาติควบคู่กับวัฒนธรรมความเชื่อ ค่านิยม ประเพณี มาอย่างยาวนาน โดยเฉพาะการฝังศพที่อาศัยข้าวเพื่อใช้ในการประกอบในพิธีกรรม ซึ่งการนำข้าวเพื่อใช้ในพิธีกรรมนั้นเป็นการยืนยันหลักฐานที่สำคัญถึงในบริเวณลุ่มน้ำบางปะกงว่าเป็นแหล่งที่มีการปลูกข้าวแหล่งใหญ่ที่อุดมสมบูรณ์และทรัพยากรธรรมชาติไม่ว่าจะเป็น น้ำ ดิน แร่ธาตุต่าง ๆ ทำให้มีการมาตั้งรกรากในบริเวณนี้เป็นจำนวนมาก ข้าวจึงเป็นวัฒนธรรมที่มนุษย์กำหนดขึ้นเพื่อรักษาความอุดมสมบูรณ์ของข้าว และความเป็นอยู่ที่ดี มีสุข และความปลอดภัยในชีวิต และทรัพย์สินแต่ด้วยองค์ประกอบแวดล้อมทางธรรมชาติ ที่มีการเปลี่ยนแปลงไป มีการนำเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตการทำนา มีการนำเครื่องจักรกลแทนการใช้แรงงานจากสัตว์ การใช้ยาฆ่าแมลงแทนการใช้ธรรมชาติบำบัด มีโรงสีข้าวแทนการตำข้าว การปลูกข้าวเพื่อบริโภคภายในครัวเรือนเปลี่ยนเป็นไปเพื่อการจำหน่าย จากเดิมมีอาชีพทำนาเปลี่ยนเป็นการทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม ฯลฯ องค์ประกอบต่าง ๆ เหล่านี้ได้สร้างมูลค่าเพิ่มการผลิตแต่สิ่งที่เกิดขึ้นกับการเปลี่ยนแปลงกับได้ส่งผลกระทบต่อเปลี่ยนแปลงของชาวนาโดยเฉพาะบริเวณลุ่มน้ำสาขาที่ราบแม่น้ำบางปะกง

ซึ่งเป็นพื้นที่ในภาคตะวันออกที่มีวัฒนธรรม และภูมิศาสตร์ใกล้เคียงกับภาคกลาง และอยู่ใกล้ กรุงเทพมหานครเป็นอย่างมาก ครอบครัวขยายที่มีทั้ง ปู่ย่า ตายาย ลุงป้า น้าอา พ่อแม่ พี่น้อง กลายเป็นครอบครัวเดียวเพื่อเข้าสู่ตลาดแรงงานอุตสาหกรรม การมุ่งผลผลิตเพื่อให้ได้ผลตอบแทนจากการค้าทำให้เกิดการทำลายระบบความเอื้ออาทรที่ได้รับจากการแลกเปลี่ยนภายในชุมชน กิจกรรมต่าง ๆ ที่ทำในอดีตได้ถูกละเลย เช่น ละครพื้นที่บ้านที่เกี่ยวกับข้าวที่สร้างความสนุกสนาน และสร้างความสามัคคีในชุมชน ได้ถูกยกเลิก การเปลี่ยนวัฒนธรรมข้าวที่เคยอาศัยธรรมชาติ ได้ถูกผลกระทบจากปัจจัยแวดล้อมของมลพิษ สารตกค้าง รวมถึงการส่งเสริมและการสนับสนุนกิจกรรมของชาวนา การส่งเสริมวัฒนธรรมข้าว ความเชื่อมโยงกับเครือข่ายทางสังคม ด้วยเหตุปัจจัยดังกล่าว ทำให้ผู้วิจัยสนใจศึกษาวัฒนธรรมข้าวที่เกี่ยวกับพิธีกรรม ความเชื่อ ค่านิยม และประเพณี ตลอดจนองค์ประกอบแวดล้อมที่มีส่วนเกี่ยวข้อง และมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าวที่ส่งผลต่อการดำเนินวิถีชีวิต และผลในทางบวก และทางลบของชาวนาบริเวณลุ่มน้ำสาขาที่ราบแม่น้ำบางปะกงในครั้งนี้

ประเด็นคำถามการวิจัย

ในการศึกษาครั้งนี้ เป็นการศึกษาการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าวของชาวนาบริเวณลุ่มน้ำสาขา ที่ราบแม่น้ำบางปะกง โดยได้เลือกพื้นที่ศึกษาจำนวน 2 ชุมชนเพื่อทำการวิจัยโดยมีประเด็นคำถามวิจัย ดังนี้

1. วัฒนธรรมข้าวที่ปรากฏเป็นพิธีกรรม ความเชื่อ ค่านิยม และประเพณีที่ส่งผลต่อการดำเนินวิถีชีวิตของชาวนามีลักษณะอย่างไร
2. องค์ประกอบแวดล้อมใดมีส่วนเกี่ยวข้อง และมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าว
3. การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าวทำให้เกิดผลทางบวกหรือทางลบต่อวิถีชีวิตของชาวนาอย่างไร

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. ศึกษาวัฒนธรรมข้าว ที่ปรากฏเป็นพิธีกรรม ความเชื่อ ค่านิยมและประเพณีที่ส่งผลต่อการดำเนินวิถีชีวิตของชาวนา
2. ศึกษาองค์ประกอบแวดล้อมที่มีส่วนเกี่ยวข้องต่อการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าวของชาวนา

3. การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าวทำให้เกิดผลทางบวกหรือทางลบต่อวิถีชีวิตของ
ชาวนา

แนวคิดนำในการวิจัย

ไทยศึกษา: แนวคิดแบบองค์รวม

งานวิจัยนี้เป็นการศึกษา เรื่อง “การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าวของชาวนาบริเวณลุ่มน้ำ
สาขาที่ราบแม่น้ำบางปะกง” เป็นการศึกษาด้านไทยศึกษาโดยใช้แนวคิดแบบองค์รวม โดยมีฐานคติ
ที่ว่า “การที่จะทำความเข้าใจในเรื่องใดเรื่องหนึ่งได้นั้นไม่สามารถหาความรู้โดยผ่านกระบวนการ
เรียนรู้จากศาสตร์บางศาสตร์หรือสาขาบางสาขาวิชาได้โดยเฉพาะสังคมของมนุษย์ที่มีวิวัฒนาการ
มาอย่างยาวนานและมีความสลับซับซ้อนดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า การศึกษางานทางด้านไทยศึกษา
จึงเป็นการศึกษาเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตประจำวันไม่ว่าจะเป็นสภาพแวดล้อม
ที่เกิดขึ้นเองจากธรรมชาติ หรือปัจจัยแวดล้อมทางด้านสังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรม และการเมือง
โดยนำปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นเหล่านั้นมาศึกษาด้วยวิธีการแบบองค์รวม (Holistic) ด้วยการนำเอา
ส่วนย่อย ๆ หรือการนำความรู้จากศาสตร์ต่าง ๆ ด้วยการเชื่อมโยงเพื่อให้เห็นความสัมพันธ์ของ
ปัญหาอย่างแท้จริงโดยเฉพาะชาวนาที่เป็นรากเหง้าและกระดูกสันหลังของสังคมไทยที่ภาครัฐ
จะต้องหันมาเหลียวแลและหาแนวทางในการกำหนดนโยบายชาติเพื่อการพัฒนาชาติสืบไป

แนวคิด และทฤษฎี

เพื่อเป็นการสร้างแนวคิดนำและทฤษฎีในการอธิบายเพื่อตอบวัตถุประสงค์ ผู้วิจัยได้ใช้
วิธีการกำหนดกรอบแนวคิดจากความรู้ของศาสตร์ต่าง ๆ โดยนำมาศึกษาแบบองค์รวม ซึ่งจะอธิบาย
แนวคิดนำและทฤษฎีที่กำหนดขึ้นเพื่อสร้างความเชื่อมโยงระหว่างวัฒนธรรมข้าวของชาวนากับ
การเปลี่ยนแปลงและปัญหาที่เกิดขึ้น



ภาพที่ 1-1 แนวคิดนำ

ส่วนที่ 1 แนวคิด และทฤษฎีทางด้านสังคม และการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

1. แนวคิดทางด้านสังคม และการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

- 1.1 แนวคิดทางด้านสังคม
- 1.2 ประเภทของสังคม
- 1.3 การจัดระเบียบสังคม
- 1.4 การเปลี่ยนแปลงทางสังคม
- 1.5 รูปแบบของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม
- 1.6 แนวโน้มของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

2. ทฤษฎีโครงสร้าง-หน้าที่ (Structural-functional theory)

ส่วนที่ 2 แนวคิด ทฤษฎี เกี่ยวกับวัฒนธรรม และการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรม

1. แนวคิดทางด้านวัฒนธรรม การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรม
2. ทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรม และวัฒนธรรมข้าว

2.1 ทฤษฎีวิวัฒนาการ (Evolution theories)

ส่วนที่ 3 แนวคิดที่มีอิทธิพลเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลง

1. แนวคิด และองค์ประกอบที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลง
 - 1.1 ความทันสมัย (Modernization)
 - 1.2 ระบบชลประทาน (Irrigation)
 - 1.3 ระบบอุปถัมภ์ (Patronage system)
 - 1.4 เครือข่ายทางสังคม (Social network)

ส่วนที่ 4 แนวคิดทางด้านเศรษฐกิจ และการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจ

1. แนวคิดทางด้านเศรษฐกิจ
2. แนวคิด และทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ
3. การวิเคราะห์โครงสร้างทางเศรษฐกิจ

ส่วนที่ 5 วรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรม และระบบ

เศรษฐกิจ

1. วัฒนธรรมข้าว และภูมิปัญญาของชาวนาไทย
2. วัฒนธรรมข้าวกับการเปลี่ยนแปลงของชาวนา
3. การแลกเปลี่ยนและการค้าข้าว
4. ปัญหาของชาวนา และนโยบายของรัฐบาล
5. การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของชาวนา

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทราบถึงวัฒนธรรมข้าวที่ปรากฏเป็นพิธีกรรม ความเชื่อ ค่านิยม และประเพณีที่ส่งผลต่อการดำเนินชีวิตของชาวนา
2. ทราบองค์ประกอบแวดล้อมที่มีส่วนเกี่ยวข้องต่อการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าว
3. ทราบผลทางบวก หรือทางลบของการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าว
4. สามารถนำผลที่ได้จากงานวิจัยประยุกต์ใช้ในการกำหนดยุทธศาสตร์ของชาติเพื่อแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจของชาวนา

ขอบเขตของการวิจัย

1. ด้านพื้นที่ศึกษา เป็นการศึกษาบริเวณลุ่มน้ำสาขาที่ราบแม่น้ำบางปะกงโดยเลือกพื้นที่ศึกษาจากชาวนาใน 2 ชุมชน คือ ชุมชนสีขาว และชุมชนสีเขียว ในตำบลกอไผ่ อำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดฉะเชิงเทรา ซึ่งเป็นชุมชนที่อยู่ใกล้กับกรุงเทพมหานครและยังคงดำรงอยู่ของการทำนา แต่มีความแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิงระหว่างการเป็นเจ้าของที่นา และการเป็นเพียงผู้เช่านา
2. ด้านเนื้อหา ขอบเขตของเนื้อหาเป็นการศึกษา การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าวของชาวนาโดยแบ่งส่วนที่ศึกษาออกเป็น 5 ส่วน ส่วนที่หนึ่ง ศึกษาจากแนวคิด และทฤษฎีทางด้านสังคม และการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ส่วนที่สอง แนวคิด ทฤษฎี เกี่ยวกับวัฒนธรรม และการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมรวมถึงวัฒนธรรมข้าวที่ปรากฏเป็นพิธีกรรม ความเชื่อ ค่านิยม และประเพณีที่ส่งผลต่อการดำเนินชีวิตของชาวนา ส่วนที่สาม แนวคิดที่เป็นองค์ประกอบแวดล้อมที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าว ส่วนที่สี่ ศึกษากระบวนการเศรษฐกิจ และการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจ ส่วนที่ห้า วรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคม วัฒนธรรม และระบบเศรษฐกิจ
3. ด้านประชากร การศึกษานี้ ครอบคลุมประชากรที่เป็นเกษตรกรมีอาชีพในการทำนาปลูกข้าวที่เป็นทั้งชาวนาที่มีที่ดินเป็นของตนเอง ชาวนาที่มีที่ดินเป็นของตนเอง และเช่า และชาวนาที่เช่าที่ดิน
4. ด้านเวลา แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ
 - 4.1 ระยะเวลาการศึกษา เริ่มศึกษาวัฒนธรรมข้าวของชาวนาสมัยดั้งเดิมที่อยู่ในช่วงก่อนปี พ.ศ.2525 และสมัยใหม่ ปี พ.ศ. 2525-2554 ที่เป็นยุคเทคโนโลยีข้อมูลข่าวสาร
 - 4.2 ช่วงเวลาการเก็บข้อมูล ข้อมูลภาคสนามประมาณ 1 ปี ระหว่าง มิถุนายน พ.ศ. 2553-มิถุนายน พ.ศ. 2554

วิธีการดำเนินการวิจัย

เป็นการศึกษาเนื้อหาสาระเกี่ยวกับวัฒนธรรมข้าว บริเวณลุ่มน้ำสาขาที่ราบแม่น้ำบางปะกง จำนวน 2 ชุมชน คือ ชุมชนสีขาว และชุมชนสีเขียว ตำบลกอไผ่ อำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดฉะเชิงเทรา เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ โดยอาศัยหลักการและวิธีการดังนี้

1. การเก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสารทางวิชาการทุกประเภท เช่น งานวิจัย บทความทางวิชาการ ตำรา วิทยานิพนธ์ ทำเนียบท้องที่ เอกสารประกอบการสัมมนา เพื่อศึกษาสังคม วัฒนธรรมข้าว ระบบเศรษฐกิจ และองค์ประกอบแวดล้อมของวัฒนธรรมข้าวที่ส่งผลต่อการดำเนินวิถีชีวิต และส่งผลต่อการดำเนินชีวิตในทางบวก และทางลบ

2. ทำการสำรวจข้อมูลของพื้นที่โดยเข้าไปติดต่อกับหน่วยงานราชการที่เก็บข้อมูลของเกษตรกร คือ กรมส่งเสริมการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ กรมการข้าว กรมชลประทาน กรมการป่าภายในจังหวัดฉะเชิงเทรา สำนักเกษตรอำเภอบ้านโพธิ์ สำนักงานเกษตรจังหวัด องค์การบริหารส่วนตำบล ผู้ใหญ่บ้าน ครุฑเรือนขวานาที่ปลูกข้าวด้วยการติดต่อสอบถามสัมภาษณ์ พูดคุยบันทึก ถ่ายภาพ กับชาวนา เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาต่อไป

3. กำหนดเลือกกลุ่มตัวอย่างแบบเฉพาะเจาะจง ได้แก่ ชาวนาในชุมชนสีขาว และชุมชนสีเขียวที่มีที่ดินเป็นของตนเอง ชาวนาที่มีที่ดินเป็นของตนเอง และเช่า และชาวนาเช่าที่ดินในตำบลกอไผ่ อำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดฉะเชิงเทรา

นิยามศัพท์เฉพาะ

วัฒนธรรม หมายถึง วิถีในการดำเนินชีวิต (Way of life) ที่เกิดจากการเรียนรู้และได้รับการถ่ายทอดรุ่นสู่รุ่น และนำมาเป็นเครื่องกำหนดกฎระเบียบ ข้อบังคับ หรือเป็นมาตรฐานของพฤติกรรมที่คนในสังคมให้ยอมรับ และรู้ได้ว่าอะไรควรทำ หรืออะไร ไม่ควรทำ โดยทำการศึกษาเพื่อบันทึก ทำความเข้าใจและอธิบายวิถีชีวิตระบบความเชื่อ ค่านิยม พิธีกรรม ภาษา คนตรี ภูมิปัญญา การรวมกลุ่ม เพื่อทำการเปรียบเทียบ อธิบายความคล้ายคลึงกันและความแตกต่างของมนุษย์ในสังคม

วัฒนธรรมข้าว หมายถึง เป็นวัฒนธรรมของชาวนาที่มีลักษณะเป็นทั้งนามธรรม และรูปธรรมลักษณะที่เป็นนามธรรม ได้แก่ แบบแผนการแสดงออก ความเชื่อ ความดี ความงาม อุดมการณ์ ระเบียบ ข้อปฏิบัติ ความถูกต้องชอบธรรม ภูมิปัญญา เทคนิค วิธีการแก้ปัญหา วิธีการคิด ฯลฯ ส่วนที่เป็นนามธรรม ได้แก่ เครื่องมือ เครื่องใช้ เครื่องนุ่งห่มที่อยู่อาศัย อาหาร ไร่ นา วัวควาย ยารักษาโรค ฯลฯ ซึ่งลักษณะที่เป็นทั้งนามธรรมและรูปธรรมตามที่ได้กล่าว เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นของสังคมชาวนาทำให้เกิดความเข้าใจ ชาบซึ้ง และใช้ร่วมกันและชาวนาได้สั่งสมและการปรับปรุง

แก้ไขจนเกิดความเหมาะสมกับสภาพแวดล้อม สามารถใช้ป้องกันและนำพาชีวิตไปสู่เป้าหมายได้ ซึ่งคำว่า “วัฒนธรรมข้าว” ที่เป็นทั้งนามธรรมและรูปธรรมนั้นเกี่ยวข้องกับชาวนาส่วนหนึ่ง และเกี่ยวข้องกับข้าวอีกส่วนหนึ่ง การเกี่ยวข้องกับชาวนา หมายถึง แบบแผนการประพฤติปฏิบัติ วิธีการดำเนินชีวิตการแสดงออกซึ่งความรู้สึกรักใคร่ใน สถานที่ต่าง ๆ ที่เป็นเอกลักษณ์ ที่มีความเข้าใจซาบซึ้งร่วมกัน และได้มีการปรับปรุงกับสภาพแวดล้อมที่เกิดขึ้นในบริเวณนั้น ๆ ส่วนที่เกี่ยวกับข้าว คือ มีลักษณะทางกายภาพ เป็นรูปแบบ วิธีการ กระบวนการ เครื่องมือเครื่องใช้ ประเพณีพิธีกรรม ความเชื่อ ความรู้ ภูมิปัญญา สภาพแวดล้อม การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบที่เกิดขึ้นมาแต่อดีต จนกลายเป็นเอกลักษณ์ของสังคมชาวนาที่สืบทอดกันมาและสัมพันธ์ทั้งทางด้านร่างกายเพื่อเป็นอาหารที่ช่วยหล่อเลี้ยงให้เจริญเติบโต และด้านจิตใจเป็นสายใยร้อยรัดถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสัตว์ ดินฟ้าอากาศ รวมถึงทรัพยากรสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติอย่างลึกซึ้งและสันติ

การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรม หมายถึง เป็นการเปลี่ยนเครื่องมือการผลิตของชาวนาและพฤติกรรมที่บุคคลในสังคมได้ประพฤติปฏิบัติติดต่อกันมาเป็นระยะเวลายาวนานไปสู่วิถีการใหม่ ยังไม่เคยชินหรือไม่เคยปฏิบัติมาก่อนซึ่งการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้น หรือพฤติกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นนั้น จะมีการเปลี่ยนแปลงหรือมีการเลียนแบบกันอย่างไม่รู้ตัวและการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้นจะช้าหรือเร็วขึ้นอยู่กับกาลเวลาที่ในสังคมนั้นจะยอมรับในสิ่งที่เกิดขึ้นหรือไม่ เช่น ด้านศิลปะ ศาสนา เทคโนโลยี ฯลฯ

การเปลี่ยนแปลงทางสังคม หมายถึง การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับพฤติกรรมของคนในสังคมโดยเฉพาะพฤติกรรมสังคม (Social behavior) หรือ การกระทำทางสังคม (Social action) ที่เกิดจากความสัมพันธ์ต่อกันทางสังคมไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ระหว่าง สามี-ภรรยา บิดา-บุตร หลาน-ชาย ฯลฯ ทั้งนี้ขึ้นกับเวลาที่ต่างกัน รวมถึงสถานภาพ บทบาทที่ปรากฏในสังคม

วิถีการดำเนินชีวิต หมายถึง เป็นพฤติกรรมของชาวนาทุก ๆ ด้านตั้งแต่พฤติกรรมที่มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ที่เกิดเป็นแบบแผนไม่ว่าจะเป็นพฤติกรรมระหว่างกลุ่มคน เช่น ความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมกันระหว่างสามี-ภรรยา หรือ ความสัมพันธ์กันแบบต้องพึ่งพาซึ่งกันและกัน การจัดระเบียบสังคม มีความเชื่อ พิธีกรรม การผลิต อุดมการณ์ค่านิยมทัศนคติ